

Aramon'un elçiliği sırasında imzalanan bazı antlaşmalar Baron de Testa'nın kulliyatında yayımlanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

J. Chesneau, *Le voyage de Monsieur d'Aramon, ambassadeur pour le Roy en Levant fait de Paris à Constantinople l'an 1547* (Recueil de voyages et de documents pour servir à l'histoire la géographie depuis le XIII. siècle jusque à la fin du XVI. siècle, publié par H. Schefer et H. Cordier VII), Paris 1887; Baron de Testa, *Recueil des traités de la Porte Ottomane*, Paris 1864, I, 37, 47-66; J. Ebersolt, *Constantinople byzantine et les voyageurs du Levant*, Paris 1918, s. 84-86; C. Dana Rouillard, *The Turk in French History Thought and Literature*, Paris 1940, s. 122-126, 195-200, 212-213, 521; L. Farges, "Aramon", *La Grande Encyclopedie*, III, 538; Semavi Eyice, "Aramon", *İst.A*, II, 965-966.

SEMAVİ EYİCE

ARAP

(العرب)

Tarihin en eski, büyük ve bugün de varlığını devam ettiren milletlerinden biri.

I. TARİH

II. YAZI

III. DİL

IV. EDEBİYAT

V. SANAT

VI. İSLÂM'DAN ÖNCE

ARAPLAR'DA DİN

VII. İSLÂM'DAN ÖNCE ARAPLAR'DA SOSYAL VE İKTİSADÎ HAYAT

I. TARİH

Araplar, halen yaşamakta olan Sâmi kavimlerin sayı ve yayılış sahası bakımından birincisidir; konuştukları dil ise Sâmi dillerin en zengini ve en gelişmişidir.

Araplar'ın tarihlerinin ilk devirleri oldukça karanlıktır. Anayurtlarının Arabistan olduğu artık ilim âlemince kabul edilmesine rağmen farklı görüşler ileri sürülenler de vardır. Araplar'ın eski devir tarihleri, Arap yarımadasının tarihiyle iç içedir. Oldukça güç, hatta büyük bir kısmının çöl olması sebebiyle imkânsız olan arkeolojik araştırmalar yapıncaya kadar bu konuda kesin bir şey söylemenin zorluğu ortadadır. Dolayısıyla Araplar hakkındaki en eski bilgiler komşu kavimlerin yazılı belgelerinden öğrenilmektedir.

Dilcilerin çeşitli izah tarzlarına rağmen "Arap" kelimesinin menşei karanlıktır. Bazılarına göre kelime, "batı" mânasına gelen bir Sâmi kökten türemiş

olup ilk önce Mezopotamyalılar tarafından Fırat'ın batısında oturanlar için kullanılmıştır. Ancak bir milletin başka bir millete nisbetle kendi coğrafi durumunu gösteren bir kelimeyi ad olarak aldığı görülmediğine göre bu açıklama doğru değildir. Bunun yanında kelimeyi göçebelik kavramı ile açıklamaya çalışanların görüşleri daha inandırıcı olmuştur. Bunlardan biri, Arap kelimesini "kara ülkesi" veya "step" anlamına gelen İbrânice *arabha*, diğeri ise göçebelerin hayatını ifade eden *erebhe* bağlayan görüştür. Ayrıca Arap kelimesinin "çöl", "çölde yaşayan kimse" mânasına geldiğini kabul edenler de vardır.

Arap kelimesi ilk defa Asur Kralı III. Salmanasar'ın Suriye'de hüküm sürmekte olan küçük devletlerin isyanından ve bunların bozguna uğratılmasından bahseden kitâbesinde geçmektedir. Bu kitâbede milâttan önce 853'te Hama'nın kuzeyindeki Karkar'da yapılan savaşı Gindibu Aribi 1000 deve vererek desteklemiştir. Bu tarihten itibaren milâttan önce VI. yüzyıla kadar Asur ve Bâbil kitâbelerinde Aribi, Arabu ve Urbi adlarına sık sık rastlanır. Bu kitâbelerde Aribi reislerinden alınan vergilerden ve Aribi ülkesine yapılan seferlerden söz edilir. Nitekim Yemen'den Akdeniz'e uzanan barharat yolunun son durağı Gazze'yi işgal eden Asur Kralı III. Tiglat-pileser (m.ö. 744-727) Suriye ve çevresine karşı seferler düzenlemiş ve milâttan önce 741'de Aribi ülkesinin kraliçesi Zebibi'yi vergiye bağlamıştır. Milâttan önce 735'te ise diğeri bir Aribi kraliçesi Şamsi'yi mağlûp etmiştir. Ayrıca Sînâ'da yaşamakta olan kabileler onun hâkimiyeti altına girmişlerdir.

Araplar ile Asurlular arasındaki siyasî ve askerî münasebetler daha sonra da devam etmiştir. Milâttan önce 715'te II. Sargon, başta Kur'an'da Semûd olarak geçen Tamud olmak üzere Kuzey Arabistan'da hüküm süren kabile ve küçük devletleri vergiye bağlamıştır. Buna karşılık milâttan önce 703'te ise Araplar Bâbil Kralı Marduk-apaliddina'yı Asur Kralı Sanherib'e karşı desteklediler, fakat Asurlular tarafından mağlûp ve esir edildiler. Sanherib, Bâbil ile iş birliği yapan Kraliçe Teelhunu'nun hâkimiyeti altında bulunan bölgelere saldırdı ve bu bölgelerde oturan Arap kabilelerini yenerek onları Adummatu (Dûmetülcendel) vahasını çevreleyen çöllere kadar takip etti. Bu vahanın sakinleri, Kuzey Arabistan'ı idareleri altında bulunduran ve

Asurlular'ın Kidri dedikleri Kedar kabilesine bağlı idiler. Bu kabilenin reisi ve başlangıçta Kraliçe Teelhunu'nun yardımcı olan Hazail, kraliçe ile arasının açılması üzerine hayatını kurtarmak için çöle kaçtı. Milâttan önce 676'da Asur Kralı Assarhaddon Vâdi Sirhan'daki bazı Arap kabilelerine karşı bir sefer yaptı. Daha sonra Bâbil Kralı Samaş-şumukin Asurlular'a karşı isyan edince Hazail'in oğlu Uaite Bâbilliler'in safında yer alarak Hama ile Edom arasındaki bölgeleri yağmaladı. Uaite'nin bu başarısı fazla uzun sürmedi. Asurlular'ın karşı harekete geçmeleri üzerine esir edilerek Ninova'ya gönderildi. Asur kaynaklarında Kuzey Arabistan'daki Arap kabilelerine karşı en az dokuz sefer yapıldığı tesbit edilmektedir. Asur kabartmalarında, Arap kral ve kabile şeyhleri Asur krallarının ayaklarını öperken, onlara çeşitli hediyeleri takdim ederken gösterilmektedir.

Asurlular'dan sonra Kuzey Arabistan'daki Arap kabileleri son Bâbil Kralı Nabonidus'un hâkimiyetini tanıdılar. Araplar üzerindeki Bâbil hâkimiyeti birkaç yıl devam etmiştir. Milâttan önce 539'da Araplar, Pers Kralı I. Cyrus'a Babilonya'yı istilâsında yardımcı oldular. Persler'in genişleme döneminde Araplar'ın Pers hâkimiyetine girmedikleri görülmektedir. Nitekim Herodotos, "Araplar hiçbir zaman Persler'in tebaası olmamıştır" demektedir. Persler'le Araplar arasındaki münasebetler daha ziyade iki müttefik şeklinde yürütülmüştür.

Büyük İskender'in Persler'e karşı yaptığı ve başarıyla sonuçlandığı Asya seferi sırasında Suriye ve Mısır'ı ele geçirince Kuzey Arabistan'ı da hâkimiyeti altına almış olmalıdır. İskender'in ölümünden sonra Helenistik krallar arasındaki iktidar mücadelesinde Araplar'ın az da olsa rol oynadıkları görülmektedir. Ancak gerek Selevkoslar gerekse Ptolemaioslar Arabistan içlerine nüfuz edemedikleri için Araplar bağımsızlıklarını devam ettirmişlerdir.

Roma İmparatorluğu Mısır, Filistin ve Suriye'ye hâkim olunca Araplar'la da temasa geçmiştir. Ancak Nabatî ve Palmira (Tadmür) krallıklarıyla iyi münasebetler kurmasına rağmen Arabistan'ın içlerine girememiştir. Nitekim Yemen'i, dolayısıyla onun sahip olduğu kaynakları Roma'nın istifadesine sunmak için, Roma'nın Mısır valisi Aelius Gallus'un milâttan önce 24'te 10.000 kişilik bir orduyla yaptığı sefer tam bir başarısızlıkla

sonuçlanmıştır. Yemen'e doğru bu ilerleyişten aylar sonra mevcudu onda bire düşmüş olarak Necran'a döndü. Buradan çeşitli güçlüklerle mücadele ederek Mısır'a ulaştı. Bu tarihten sonra yabancı bir devletin Arabistan içlerine sefer yaptığı görülmemiştir. Roma İmparatorluğu Münbit Hilâl'de (Mısır, Suriye, Irak) kurulan devletlerle daha ziyade iyi münasebetler tesis ederek vahşi çöl ile kendi arasında bir tampon bölge oluşturuyordu.

Bu siyasî ve askerî münasebetler eski Grek ve Roma edebiyatına yansımıştır. Klasik çağın en eski kaydına Aiskylos'da rastlanır. Bu müellif *Prometheus*'da Arabistan'dan, sivri uçlu ok kullanan muhariplerin çıktığı bir ülke olarak bahseder. Tarihçi Herodotos ve ondan sonra birçok müellif Arabia ve Arap isimlerini bütün yarımada ve halkı için kullanırlar. Coğrafyacı Eratosthenes ve Strabon, tabiat tarihçisi Plinius ve tarihçi Sicilyalı Diodoros gibi Eskiçağ'ın tanınmış müellifleri Arabistan'ı efsanevi servet ve bolluk diyarı, halkını da hürriyet ve istiklâl âşığı olarak anlatırlar.

Arap millî geleneği Araplar'ı tarihî açıdan iki büyük kısma ayırır: a) Arab-ı bâide. Bu gruba dahil olanlar tarihin eski devirlerinde yaşamış olup daha sonra çeşitli sebeplerle yok olmuşlardır. Bunlar hakkında pek az bilgiye sahibiz. Bu bilgileri Kur'an, eski Arap şiiri ve kaynaklara aksetmiş olan efsanevi haberlerden öğreniyoruz. Âd, Semûd, Medyen, Tasm, Amâlika, Câsim, Abdi Dahm, Ubeyl, Hadûra, Cedîs ve Birinci Cûrhûm kavimleri Arab-ı bâide'nin başlıca kollarıdır. Bunlar Arabistan'da çeşitli devletler kurmuş ve hâkimiyetlerini Suriye ve Mısır'a kadar yaymışlardır. b) Arab-ı bâkiye. Soyuları devam eden Araplar'dır; bunlar iki ana kola ayrılırlar: 1. Arab-ı âribe. 2. Arab-ı müsta'ribe.

Bu ayrılmanın Tevrat'a da aksettiği görülmektedir. Tekvîn'in onuncu bölümünde Sâ'm oğullarının iki ayrı koldan gelerek biri Arabistan'ın güney-batı (âribe), diğeri ise orta ve kuzey kavimlerini meydana getirdiği ve sonuncuların İbrânîler'e daha yakın akraba olduğu belirtilir. Bu ayırma dil ve kültürden kaynaklanır. Güney Arabistan'ın dili, gelişerek klasik Arapça haline gelecek olan Kuzey Arabistan'ın dilinden farklıdır. Güneyin dili ayrı bir alfabe ile yazılıyor ve Habeşçe ile akraba bulunuyordu. Diğer önemli bir ayrılık ise Güney Arapları'nın yerleşik bir hayat sürmeleridir. Ancak

Kuzey ve Güney Arapları uzun tarihleri boyunca daha ziyade iktisadî sebeplerle karşılıklı olarak göç etmişler ve birbirleriyle kaynaşmışlardır.

1. Arab-ı Âribe. Kahtânîler adı verilen bu kabileler grubunun anavatanı Yemen'dir. Bunlar Cûrhûm ve Ya'rub olmak üzere önce iki büyük kola ayrılırlar. Ya'rub'dan da Kehlân ve Himyer adında iki ayrı koldan birçok kabile ve batın meydana gelmiştir. Bu kabileler değişik zamanlarda değişik sebeplerle anavatanlarını terk ederek Arabistan'ın çeşitli bölgelerine yerleştiler. Dört kola ayrılan Kehlânîler'den Ezd kuzeye göç etti. Bunlardan Sa'lebe b. Amr Hicaz tarafına gitti, bir müddet sonra da Medine'ye göç ederek oraya yerleşti. Evs ve Hazrec bunun soyundandır. Hârîse b. Amr (Huzâa) ise Merrûzzahrân'a, sonra Mekke'ye yerleşerek Cûrhûmlüler'i oradan kovdu. İmrân b. Amr Uman'da, Cefne b. Amr ise Suriye'de yerleşti. Lahm ve Cûzâm kabileleri Hîre'ye, Tay kabilesi Ecâ ve Selmâ dağlarına, Kinde kabilesi önce Bahreyn'e daha sonra da Hadramut ve nihayet Necid'e yerleşti.

2. Arab-ı Müsta'ribe. Menşee itibarıyla Arap olmayıp sonradan Araplaşan kabilelerden meydana gelmektedir. Bu kabilelere Adnânîler, İsmâilîler, Meaddîler, Nizârîler de denilmektedir. Hz. İbrâhim, oğlu İsmâil ile Mısırlı bir câriye olan anesi Hâcer'i Mekke civarında bırakmıştı. Burada Yemen'den gelen Kahtânî asıllı Cûrhûmlüler arasında büyüyen ve onlardan Arapça öğrenen Hz. İsmâil Me-dâd b. Beşîr'in kızı Seyyide ve Ra'le bint Amr ile evlenerek on iki çocuk sahibi olmuştu. Bunlar Mekke'de Zemzem Kuyusu civarında yerleşmiş ve zamanla her biri bir kabilenin reisi olmuştu. Hz. İsmâil Mekke'ye geldiğinde babası gibi Ârâmîce, Keldânîce veya İbrânîce konuşuyordu. Onun soyu Arapça'yı burada öğrenip Cûrhûmlüler'e karışarak Araplaştığı için Arab-ı müsta'ribe adıyla anılmıştır. Hz. Peygamber'in yirmi birinci göbekten atası olan Adnân'a mensup başlıca kabileler ve kolları şöyle sıralanabilir: Adnân, Mead, Nizâr (İyâd, Enmar, Rebîa, Mudar), Rebîa (Esed, Aneze, Abdülkays, Vâil), Mudar (Kays-ı Aylân, İlyâs), Kays-ı Aylân (Süleym, Hevâzin, Gatafân), Gatafân (Abs, Zübyân), İlyâs (Temîm, Huzeyl, Esed, Kinâne), Kinâne (Kureys), Kureys (Cemûh, Sehm, Adî, Mahzûm, Teym, Zühre, Kusay), Kusay (Abdûddâr, Esed b. Abdüluzzâ, Abdümenâf), Abdümenâf (Abdüşems, Nevfel, Muttalib, Hâşim).

Adnânîler nüfusları çoğalınca anayurtları Mekke'den çeşitli yerlere dağıldılar. Abdülkays kabilesi Bahreyn'e, Benî Hanîfe Yemâme'ye, Bekir b. Vâil'in bir kısmı Yemâme-Bahreyn arasına, Tağlib el-Cezîre'ye, Temîm'in bir bölümü Bahreyn'e, bir kısmı da Basra'ya, Süleym Medine yakınlarına, Sakîf Tâif'e, Hevâzin Evtâs'a, Esed Teymâ-Kûfe'ye Zübyân da Teymâ-Havran arasındaki bölgeye, Kinâne Tihâme'ye yerleşti. Başlangıçta, Mekke ve civarında yerleşik bir hayat süren Kureys kabilesi hariç diğer Adnânî kabileler Tihâme, Necid ve Hicaz'da göçebe veya yarı göçebe olarak yaşıyorlardı.

Kahtânîler'le Adnânîler arasında sosyal hayat, lehçe, din, ahlâk ve gelenek bakımından farklılıklar mevcuttu. Bu iki büyük kola mensup Arap kabileleri Câhiliye döneminde olduğu gibi İslâmiyet'ten sonra da birbirleriyle sürekli mücadele etmişlerdir.

Nesep bilgileri Hz. İsmâil'den Adnân'a kadar gelen şahısların isimleri hakkında ihtilâf halindedirler. Buna karşılık Adnân'dan Hz. Muhammed'e kadar uzanan isimleri kesin olarak bilmektedirler. Adnânîler adı verilen kabileler Adnân'ın oğlu Meadd'in soyundan gelmektedirler. Adnânîler'den bazı kabileler güneye yerleşmişler ve Kahtânîler ile birleşerek bugünkü Arap milletinin atalarını oluşturmuşlardır.

Sayıları oldukça fazla olan Arap kabilelerinin teşekkülü kısa zamanda olabilecek bir hadise değildir. En azından asırların geçmesi icap etmektedir. Bunun için Adnân'ın yaşadığı tarihi tesbit etmek çok zordur. İslâm kaynakları bu hususta çok farklı tarihler vermektedirler. Onun Bâbil Kralı II. Nabukadnasar'ın (m.ö. 604-562) çağdaşı olduğunu yazanlar olduğu gibi Hz. Mûsâ veya Hz. İsâ ile çağdaş olduğunu ileri sürenler de bulunmaktadır. Ancak bu birbirine uymayan tarihler Adnân'ın milâttan önce yaşadığını ortaya koymaktadır.

Arap kabilelerinin teşekkül ettiği asırlarda Arabistan'da Yemen'de Maîn, Sebe ve Himyerîler, Kuzey Arabistan'da Nabatî, Tedmür, Gassânî, Hîre ve Kinde krallıkları gibi bazı devletlerin kurulduğu görülmektedir.

İslâmiyet'in ortaya çıktığı yıllarda Arap kabileleri bütün Arabistan'a yayılmışlardı. Yemen ve doğuda Hîre Krallığı'nın toprakları Sâsânîler'in, Suriye ve Filistin de Bizans'ın hâkimiyeti altında idi. Orta Arabistan ise birçok Arap kabilesinin

kontrolünde bulunuyordu. Ancak Orta Arabistan'da bir devletin olmadığı ve kabilelerin müstakil olarak yaşadıkları bilinmektedir.

Arap tarihinin en parlak devri hiç şüphesiz İslâmiyet'le başlamaktadır. Hicret'le temelleri atılan İslâm devleti Hz. Muhammed zamanında hemen bütün Arabistan'ı hâkimiyeti altına almıştır. Halife Ebû Bekir (632-634) ile birlikte İslâm ve Arap tarihinin en büyük askerî harekâtı olan fetihler başlamıştır.

Araplar tarihlerinin muhtelif devirlerinde Arabistan'ın dışına çıkmışlar ve Mûnib Hilâl'e yerleşmişlerdir. Ancak bu çıkışların hiçbirisi İslâm fetihleri çapında önemli değildir. İslâm fetihlerinin başarıyla sonuçlanmasının sebepleri birçok tarihçi tarafından ele alınarak incelenmiştir. Fakat bu tarihçilerin büyük bir kısmı mensup oldukları din, cemiyet ve düşüncelerden sıyrılmaya muvaffak olmayarak olayları ve sonuçlarını içinde bulundukları bu fikrî kadro çerçevesi içinde incelemişler ve tek taraflı kararlara varmışlardır. İslâm fetihleri gibi dünya tarihi bakımından büyük önem taşıyan bir olayın gerçek anlamıyla ilmi bir şekilde izahı, ihtiras ve temayüllerden sıyrılarak tarihî gelişmenin askerî, siyasî, dinî, iktisadî ve kültürel cephelerini mevcut kaynaklara göre tarafsız bir şekilde incelemeye bağlıdır. Tarihin büyük fetih ve istilâ hareketlerinin başarıyla neticelenmesi, maddî imkânların yanında büyük bir imanla mücadeleye atılmakla mümkün olur. Bir ideali olmayan mânen zayıf orduların başarı şanslarından söz edilemez. İslâm fetihlerinde, Avrupalı tarihçilerce daima ikinci planda mütalaa edilen dinî heyecan unsuruna, bu ilk başarıların yegâne âmil olması dolayısıyla birinci sırayı vermek lâzımdır. Hz. Muhammed'in bir avuç sahâbesine aşıladığı o hudutsuz dinî şevk ve heyecanı ilk hareket noktası kabul etmek gerekir. Büyük ideallerle başlayan ve dünya askerlik tarihinin önde gelen olaylarından biri olan İslâm fetihleri Araplar'ın Arabistan dışına yayılmasını sağlamıştır.

Halife Ebû Bekir devrinde Araplar anayurtları Arabistan'ın dışına çıkmışlar, ülkeler fethetmişler, bu ülkelere yerleşmişler ve buraların Araplaşmasını sağlamışlardır. Bu sebeple İslâm fetihleri yalnız İslâmiyet'in yayılmasına değil İslâmiyet'le birlikte Araplar'ın da yayılması zemin hazırlamıştır.

Hiz. Ebû Bekir zamanında başlayan fetihlerin ilk hedefi Filistin ve Suriye olmuştur. 634'te başlayan fetih hareketi Ecnâdeyn ve Yermük savaşlarının zaferle sonuçlanması üzerine süratle yayıldı; 635'te Dimaşk, bir sene sonra Kinnesrîn, 638'de Kudüs ve 640'ta Kaysâriye'nin fethiyle tamamlandı. Fethi müteakip başta Suriye'nin merkezi Dimaşk ve Kudüs olmak üzere diğer şehirlerine çok sayıda Arap yerleştirilerek Suriye ve Filistin'in Araplaşması sağlanmıştır. Öyle ki Arapçı bir politika takip eden Emevî hânedanı bir asır kadar iktidarda Suriye Arapları sayesinde kalabilmiştir.

Suriye ve Filistin'in fethi devam ederken ikinci bir ordu Irak ve İran'ın fethi ile meşgul idi. Hâlid b. Velid'in başlattığı bu fetihler sırasında Ebû Ubeyd es-Sekafî Köprü Savaşı'nda (634) şehid düşmüş ve bu cephenin kumandanlığına Sa'd b. Ebû Vakkâs tayin edilmiştir. Kâdisiye Savaşı'nda Sâsânî ordusunu mağlûp eden Sa'd, Sâsânî Devleti'nin başşehri Medâin'i fethetti. Bunu Celûlâ Savaşı ve hemen bütün Irak'ın İslâm devletinin hâkimiyeti altına girmesi takip etti. Nihayet 642'deki Nihâvend Savaşı ve zaferiyle Irak'ın fethi tamamlanmış ve İran'ın kapıları da müslümanlara açılmıştır. Hz. Ömer zamanında (634-644) gerçekleştirilen bu fetihlerin ardından Araplar Irak'ta birbirinden fazla uzak olmayan Kûfe ve Basra şehirlerini kurarak kabile grupları halinde buralara yerleştiler. Kısa zamanda gelişen bu iki ordugâh şehri İran'ın fethinde baş rolü oynamıştır. Hz. Osman (644-656) ve ondan sonraki halifeler devrindeki fetihlerde artık merkezden kuvvet gönderilmeyecek, bu ordugâh şehirlerine yerleşmiş olan Araplar bu görevi omuzlayacaklardır.

Hiz. Osman'la birlikte İslâm ordularının İran içlerine doğru süratle ilerlediği görülmektedir. Hilâfetinin ikinci altı yılında iç karışıklıkların başlaması sebebiyle fetihlerin yavaşlamasına rağmen onun zamanında Horasan tamamen fethedilmiş ve sınır Ceyhun nehrine dayanmıştır. Hilâfet mücadelesi sebebiyle bir süre duraklayan fetihler Muâviye'nin (661-680) halife olmasından ve içeride sükûneti sağlanmasından sonra yeniden başlamıştır. 674'te Arap orduları ilk defa Ceyhun nehrini geçerek Mâverâünnehir'e girmişlerdir. Türkistan'a karşı yapılan seferlerin başarıyla devam etmesinde, Muâviye'nin Irak genel valisi

Ziyâd b. Ebîh'in 671'de Merv ordugâh şehrini kurarak 50.000 Arap'ı bu şehre yerleştirmesi önemli rol oynamıştır. Artık bu tarihten sonraki fetihler Merv'den yürütülecektir. Halife Muâviye'den sonra tekrar başlayan iç mücadeleler fetihlerin duraklamasına sebep oldu. Velid'in (705-715) halife olmasıyla İslâm fetihleri yeniden başladı. Horasan Valisi Kuteybe b. Müslim 705-715 yılları arasında Mâverâünnehir'i fethetmiş ve Kâşgar'a bir sefer düzenlemiştir. Mâverâünnehir bir asır kadar Arap hâkimiyetinde kalmasına rağmen bu ülkeye büyük miktarda Arap yerleşmesinden bahsedilemez.

Filistin'in fethini tamamlayan Amr b. Âs, Halife Ömer'den gerekli izni aldıktan sonra 639 sonlarında Mısır'ın fethi için harekete geçti. 9 Nisan 641'de uzun bir kuşatmadan sonra Babilon Kalesi teslim oldu. Buradan İskenderiye üzerine yürüyen Amr b. Âs, 17 Eylül 642 tarihinde burasını da alarak Aşağı Mısır'ın fethini tamamlamış oldu. Amr 643'te Babilon yakınında Fustat adlı ordugâh şehrini kurarak Araplar'ı iskân etti. Hz. Osman zamanında İslâm orduları bugünkü Libya'yı geçerek İfrîkiyye adı verilen Tunus'a girdiler. Bölgenin merkezi Subeytila önlerinde yapılan savaşta müslümanlar galip geldiler. Bu zafer İslâm ordularına Kuzey Afrika'nın kapılarını açmıştır. Ancak Hz. Osman'ın şehid edilmesi ve arkasından iç karışıklıkların başlaması sebebiyle müslümanlar Subeytila'yı terketmek zorunda kaldılar. Muâviye zamanında yeniden ele geçirilen İfrîkiyye'de Ukbe b. Nâfi' tarafından Mısır'ı Kuzey Afrika'ya bağlayan ana yol üzerinde Kayrevan ordugâh şehri kurulmuştur (670). Ancak yeni Mısır valisi Ebû'l-Muhâcir Dînâr, Berberîler'le mücadeleyi değil anlaşma yolunu seçerek Kayrevan'ı terk ve hatta tahrip ettirdi. Ukbe b. Nâfi' hapse atıldı. Yezîd'in başa geçmesiyle Ukbe hapisten çıkarılarak Kuzey Afrika'nın fethine memur edildi. Kayrevan'ı tamir ve tahkim eden Ukbe önüne çıkan kuvvetleri mağlûp ederek Atlas Okyanusu sahiline ulaştı. Yanındaki kuvvetler azalmış ve hareket üssünden çok uzaklaşmıştı. Bir an önce Kayrevan'a dönmek için yola çıktı, fakat Bizans ve Berberî kuvvetleri Tehûde'de karşısına çıktı. Yapılan savaşta şehid düştü ve askerleri perişan edildi. Fethedilen topraklar, hatta Kayrevan bile Bizans'ın eline geçti. Hemen hemen bütün Kuzey Afrika kaybedildi.

Halife Abdülmelik b. Mervân Mısır'a vali tayin ettiği kardeşi Abdülazîz'e merkezden yardımcı kuvvetler vererek ona Kuzey Afrika'yı kurtarmasını emretti. Züheyr b. Kays kumandasında gönderilen ordu Kayrevan'ı kurtardı ve Kusayle kumandasındaki Berberîler'i mağlûp etti. Müslümanların bu başarıları istenilen neticeyi vermedi. Çünkü Bizans imparatoru İstanbul ve Sicilya'dan kuvvet göndererek müslümanların ilerlemesini durdurmak istiyordu. Kartaca yakınlarında yapılan savaşı Bizans kuvvetleri kazandı. Berberîler bundan cesaret alarak isyan ettiler. Kayrevan tekrar tehdit edilmeye başlandı. Mısır Valisi Abdülazîz b. Mervân halifeden yardım istedi. Halife Abdülmelik Hassân b. Nu'mân kumandasında Suriye ordusunu gönderdi. İlk defa Kuzey Afrika'ya bu derece güçlü bir ordu gönderiliyordu. Hassân 697-703 yılları arasında bütün Kuzey Afrika'yı ele geçirdi. Hassân'ın müsamahalı tutumu Berberîler'i Müslümanlığı kabule sevk etmiş ve İslâmiyet'le birlikte Araplaşma da hızla yayılmıştır.

Hız. Ebû Bekir'le başlayan ve Halife Velîd'le zirveye ulaşan İslâm fetihleri sonunda İslâm devletinin sınırları Türkistan'dan Pirene dağlarına, Toroslar'dan Hint Okyanusu'na kadar uzanıyordu. Bu geniş sınırlar içinde fâtihler yani Araplar, idareci olarak ülkenin her tarafına yayılmışlardı. Fakat ülkenin her yerinde nüfus bakımından aynı yoğunlukta değillerdi. Araplar emsâr adı verilen ordugâh şehirlerinde ilk yıllardan itibaren çoğunluğu ele geçirdiler. Bu sebeple ordugâh şehirlerinin bulunduğu bölgeler kısa sürede Araplaşmıştır. Buna paralel olarak Irak, Suriye, Mısır ve bütün Kuzey Afrika'da Müslümanlığın yayılması Araplaşmaya zemin hazırlamıştır. Böylece Araplar tarihlerinin altın devirlerini Emevîler ve Abbâsîler'in ilk asrında yaşamışlardır.

Abbâsîler'in hilâfet makamını ele geçirmelerinden itibaren İslâm devletinden kopmaların ve yeni yeni Arap devletlerinin ortaya çıktığı görülmektedir. 756'da Endülüs'ün müstakil bir devlet olması, İslâm Arap dünyasında parçalanmanın işareti olmuştur. Bu yüzyılın sonlarına doğru Mısır dışında bütün Kuzey Afrika Abbâsî hilâfetinden kopmuştur. IX ve X. yüzyıllarda ise Suriye, Filistin, Yemen ve Mısır'da yeni devletler kurulmuştur. Artık bir Arap devleti yerine birçok Arap devleti söz konusudur. Arap dünyasındaki bu parçalanma asırlar boyunca devam

edecek ve Araplar XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altında birleşeceklerdir.

Arap dünyasının parçalanması yanında IX. yüzyılın başlarında Halife Me'mûn (813-833) devrinden itibaren İslâm devleti hizmetine giren Türkler önce orduda, daha sonra idarî kadrolarda iktidarı ele geçirdiler. Sâmerâ devri denilen 836-892 yılları arasında devlet idaresinde Türk askerleri söz sahibi idiler. Hilâfet merkezinin tekrar Bağdat'a nakli idarede Türk nüfuzunu kırmışsa da tam mânâsıyla ortadan kaldıramamıştır. 945'te Büveyhîler'in Bağdat'ı işgal etmesi iktidarın İranlılar'a geçmesini sağladı ve halifelerin hiçbir nüfuz ve otoritesi kalmadı. Abbâsî halifelerini Büveyhîler'in baskısından Selçuklular kurtardı. Sultan Melikşah devrinde (1072-1092). Büyük Selçuklu Devleti İslâm-Arap dünyasının doğu yarısına hâkim oldu. Artık Araplar idareden yavaş yavaş uzaklaştırılıyordu. 1258'de Bağdat'ın Moğollar tarafından işgal edilmesi Irak'ta Arap hâkimiyetine son verdi. Batıda ise özellikle Mısır ve Suriye'de 868'den itibaren bazı aralıklarla Tolunoğulları, İhşîdîler, Eyyûbîler ve Memlûkler gibi Türk devletleri siyasî hâkimiyet kurmuşlardır. Böylece Araplar XIII. yüzyıldan itibaren siyaset sahnesinden çekilmiş oluyorlardı. Osmanlı padişahlarından Yavuz Sultan Selim ve oğlu Kanûnî Sultan Süleyman Suriye, Mısır, Arabistan'ın büyük bir kısmını, Tunus, Cezayir ve Fas'ı Osmanlı topraklarına kattılar. Böylece Arabistan'ın iç bölgelerinde vahalarda yaşayan Arap kabileleri dışındaki Arap dünyası Osmanlı hâkimiyeti altına girmiş oluyordu.

XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren Arap ülkeleri Osmanlı idaresinden kopyaya başladılar. Vehhâbî mezhebinin kabul eden Muhammed b. Suûd 1746'da bağımsızlığını ilân ederek Orta Arabistan'ın büyük bir kısmına hâkim oldu. Bir Osmanlı vilâyeti olan Yemen'in bir kısmı 1635'te devletten kopmuştu. Diğer taraftan 1798'de Napolyon Mısır'ı işgal etti. Fransa'nın bu hareketiyle Arap dünyasına Batı'nın doğrudan müdahale devri başlıyordu. Fransızlar'ın Mısır'ı işgal etmeleri üç yıl kadar sürmüştür. Onların Mısır'dan çekilmelerini takip eden karışıklık Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'a hâkim olmasıyla son buldu (1805).

Süratle gelişen Avrupa sömürgeciliği Arap memleketlerine karşı harekete geçmekte gecikmedi. 1820 yılında Basra

Araplar Tarafından Kurulan Devletler

İslâm'dan Önce

Main Krallığı	(m.ö. 1400-650)
Sebe Krallığı	(m.ö. 750-115)
Himyerî Krallığı	(m.ö. 115-m.s. 525)
Nabatî Krallığı	(m.ö. IV. yüzyıl-m.s. 106)
Palmira (Tadmür) Krallığı	(m.ö. 3000-m.s. 273)
Gassânî Krallığı	(m.ö. III. yüzyıl-m.s. 634)
Hire (Lahmî) Krallığı	(m.s. III. yüzyıl-634)
Kinde Krallığı	(m.s. V-VI. Yüzyıl)

İslâmî Devir

1. Hz. Muhammed devri	(622-632)
2. Hulefâ-yi Râşidin	(632-661)
3. Emevîler	(661-750)
4. Abbâsîler	(750-1258)
5. Endülüs Emevîleri	(756-1031)
6. Rüstemîler	(777-909)
7. İdrîsîler	(789-926)
8. Ağlebîler	(800-909)
9. Zeydîler (Yemen)	(860-1969)
10. Karmatîler	(894-972)
11. Hamdânîler	(905-1004)
12. Fâtımîler	(909-1171)
13. Mezyedîler	(961-1150)
14. Zirîler	(972-1148)
15. Ukayfîler	(990-1096)
16. Hammâdîler	(1015-1152)
17. Mirdâsîler	(1023-1079)
18. Mülûkü't-tavâif	(1031-1492)
19. Suleyhîler	(1047-1138)
20. Murâbitlar	(1056-1147)
21. Muvahhidler	(1130-1269)
22. Merînîler	(1196-1465)
23. Hafsîler	(1228-1574)
24. Resûlîler	(1229-1454)
25. Vattâsîler	(1428-1549)
26. Fas şerîfleri	(1511-)
27. Âl-i Bû Said	(1741-1964)
28. Senûsîler	(1837-1969)

Bugünkü Arap Ülkeleri ve Bağımsızlık Tarihleri

1. Bahreyn	(1971)
2. Birleşik Arap Emirlikleri	(1971)
3. Cezayir	(1962)
4. Cibuti	(1977)
5. Fas	(1956)
6. Filistin	(1988)
7. Irak	(1932)
8. Katar	(1971)
9. Küveyt	(1961)
10. Libya	(1951)
11. Lübnan	(1941)
12. Mısır	(1922)
13. Moritanya	(1960)
14. Somali	(1960)
15. Sudan	(1956)
16. Suriye	(1946)
17. Suudi Arabistan	(1932)
18. Tunus	(1956)
19. Uman	(1951)
20. Ürdün	(1946)
21. Yemen	(1918)

körfezi şeyhleriyle yapılan anlaşma gereğince bu bölgede İngiliz hâkimiyetinin kurulmasını 1839'da Aden'in yine İngilizler tarafından işgali takip etti. Buna karşılık Fransızlar 1830'da Cezayir'i, 1891'de Tunus'u işgal ettiler. 1912 yılında Fas Fransa'nın himayesine girdiği gibi İtalyanlar da Libya'yı zaptettiler. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Arap ülkelerinde Osmanlı hâkimiyeti son buldu; Suriye ve Lübnan'da Fransa, Filistin, Ürdün ve Irak'ta da İngiliz mandaları kuruldu. Yalnız Hicaz dahil Orta Arabistan Batı'nın işgaline uğramadı.

Bugün dünyada yirmi bir bağımsız Arap devleti ve 200 milyona yakın Arap vardır.

BİBLİYOGRAFYA :

A. P. Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes avant l'islamisme*, Paris 1846-48; F. Wüstenfeld, *Genealogische Tabellen der Arabischen Stämme und Familien*, Göttingen 1852; A. von Kremer, *Culturgeschichte des Orients*, Vienna 1875-77; R. Dussaud, *Les Arabes en Syrie avant l'Islam*, Paris 1907; Cl. Huart, *Histoire des Arabes*, Paris 1912; I. Guidi, *L'Arabie antéislamique*, Paris 1921; L. Caetani, *İslâm Tarihi* (trc. Hüseyin Cahid), İstanbul 1924; D. Nielsen, *Handbuch der altarabischen Altertumskunde*, Copenhagen 1927; W. Caskel, *Das altarabische Königreich Lihjan*, Krefeld 1951; F. Gabrieli, *Les Arabes* (trc. Marie de Wasmer), Paris 1957; a.mlf., *Mahomet et les grandes conquêtes arabes*, Paris 1967; J. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu* (trc. Fikret İşıltan), Ankara 1963; Cevad Ali, *el-Mufaşşal*, I-IX; Fr. Taeschner v.dğr., *Târîhu'l-'âlemi'l-'Arabî*, Beyrut 1395/1975; D. Sourdel, *Histoire des Arabes*, Paris 1976; Nikita Elisséeff, *L'Orient musulman au Moyen Age 622-1260*, Paris 1977; B. Lewis, *Tarihî Araplar* (trc. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1979; Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*; a.mlf., *Medieval Arabic Culture and Administration*, London 1982; Hitti, *İslâm Tarihi*, I-IV; R. Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi* (trc. İsmet Kayaoğlu), Ankara 1981; Neşet Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara 1982; Abdülkerim Mahmûd Garâyibe, *Târîhu'l-'Arabî'l-hadîs*, Beyrut 1984; Cebriil S. Cebbûr, *Târîhu'l-'Arab*, Beyrut 1986; A. Grohmann v.dğr., "al-'Arab", *El*² (İng.), I, 524-533.

HAKKI DURSUN YILDIZ

II. YAZI

Klasik Arapça'nın birçok meseleleri, ona bağlı olarak doğmuş bulunan, onun ihtiyaçlarına göre şekillenip gelişmiş olan Arap yazısı ile alakalıdır.

a) Araplar önceleri, Güney Arabistan'da geliştirdikleri mûsned denilen bir yazı kullanmışlardır. Sonra mûsnedin yerini bugüne kadar gelen Arap yazısı almıştır. Bu yazı, bitişik Nabat yazısından gelişmiştir. Nitekim XVIII. asrın ilk yarısında

G. J. Klehr, Arap yazısı ile Nabat yazısı arasında alâka bulunduğunu ileri sürdü (1724). Daha sonra Th. Nöldeke, Arap yazısının Nabat yazısından gelişmiş olduğunu söyledi (1865). Bugün İslâmiyet'ten önceki ve İslâm'ın ilk asrına ait kitâbelerin tedkiki, Arap yazısının Nabat yazısından istikak ettiğini, hatta onun gelişmiş bir devamı olduğunu ortaya koymaktadır. Böylece Arap yazısı Nabatî ve Ârâmî halkalarıyla Fenike yazısına bağlanmaktadır.

Milâdî III. asrın sonları ile IV. asrın başlarında cereyan ettiği anlaşılan bitişik Nabatî yazısından Arap yazısına geçişin muhtelif safhalarını müşahedeye imkân sağlayan kitâbelerin en eskisi, Araplar'a ait olduğu halde Nabat kültürünün hâkim olduğu bir devrenin damgasını taşımakla dili de yazısı da Nabatî olan birinci Ümmü'l-Cimâl (m. 250) ve en-Nemâre (m. 328) kitâbeleridir. Arapça, Süryânî dili ve Yunanca olmak üzere üç dilde yazılmış bulunan Zebed kitâbesi (m. 512), bu yazının Araplar'ca benimsendiğini, bununla beraber artık el-Arabiye'nin yani klasik Arapça'nın yazı dili olarak kendini kabul ettirdiğini gösterir. Aynı asra ait olduğu tahmin edilen ikinci Ümmü'l-Cimâl kitâbesi bir yana bırakılırsa, İslâm'ın doğuşu sırasında Arap yazısı, Üseys (m. 528) ve Harran kitâbelerinin yazısından herhalde pek farklı değildi.

el-Belâzûrî (ö. 279/892), el-Cehşiyârî (ö. 331/942), es-Sûlî (ö. 335/946 veya 336/947) ve İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995) gibi şahsiyetlerden başlayarak İslâm müellifleri, Arap yazısının Enbâr'dan Hîre'ye ve oradan da Hicaz'a geçtiğine dair rivayetler naklediler. Bu rivayetlerde adı geçen şahsiyetler ve anılan yerlerle Hicaz ahalisinin buralarla olan muhtelif alâka ve münasebetlerinin tedkiki bizi, yazının, Nabat ülkesinin bir bölgesi olan Havran'dan Enbâr ve Hîre'ye ve buralardan Dûmetülcendel üzerinden Hicaz'a geçtiği neticesine götürmektedir. Bununla beraber Hicazlılar'ın Nabat ülkesi üzerinden Suriye ile olan devamlı ticarî alâkaları göz önüne alınırsa, Şimâlî Arap yazısının yukarıda zikredilenden ayrı ve daha kısa bir yolla Havran, Petra, el-Ulâ üzerinden Hicaz'a geçmiş olması gerekir. Eski rivayetlerin Enbâr ve Hîre üzerinde ısrarla durmaları, yazının buralarda yani Lahmîler'in muhitinde VI. asrın ortalarında bir tekâmül safhası geçirmiş olduğuna delâlet eder.

Câhiliye devrinin sonları ile İslâm'ın doğuşu sırasından günümüze intikal eden herhangi bir vesikaya halen sahip değiliz. Halbuki tarihî kaynaklarda okuma yazma bilen bazı sîmalar hakkında açık kayıtlar vardır. Meselâ İbnü'n-Nedîm'in bildirdiğine göre, el-Me'mûn'un kütüphanesinde Hz. Peygamber'in cediti Abdülmuttalib b. Hâşim'in hattıyla bir vesika mevcuttu. Mekke'nin ticaret merkezi oluşu, Mekkeliler arasında yalnız Şimâlî Arap yazısının yayılmasını değil, sayıları az da olsa, Yemen'de kullanılan mûsnedi bilenlerin bulunmasını da gerektiriyordu. el-Belâzûrî, bu devrede okuma ve yazma bilen on yedisi erkek ve yedisi kadın yirmi dört kişinin isimlerini verir.

İslâmiyet'ten önce Araplar arasında yazı herhalde sanıldığından çok kullanılıyordu. Nitekim bu devirde Müsevîler'in ve hristiyanların elinde İbrânî ve Süryânî dillerinde kitaplar bulunuyordu. Hatta bu arada bazı Arapça metinlerin bulunduğu da düşünülebilir. Bu dinî ve hikemî metinlerin dışında ticarî hesapların, alacak vereceklerin yazıldığı vesikalar, köle mülkiyeti senetleri, şahıslar ve kabileler arasında yapılan antlaşmalara, emanlara dair vesikalar ve mühim vesileler için yazılmış mektuplar, mühür ve mezar kitâbeleri vb. vardı. Milâdî VII. asır başlarında Arap yazısı, Enbâr ve Hîre'den sonra Hicaz'da hissedilir bir üslûp farkı kazanmış bulunuyordu.

b) İslâmiyet'le yazı birden bire yepyeni ve aydınlık bir safhaya girdi. İslâmiyet, hattı ve kitâbeti zarurî kılan, kullanma sahasını genişleten âmilleri beraberinde getirmişti. Yazı, İslâm'ın tesis ettiği, bütün maddî mânevî cepheleriyle yeni içtimai nizamın en ehemmiyetli tesbit, tescil, telkin ve neşir vasıtası olarak işlendi, geliştirildi ve hicreti takip eden yarım asır içerisinde, daha önce geçen üç asırlık hayatındakinden büyük bir tekâmüle mazhar oldu. İlk nâzil olan ve "Oku!" ilâhî emri ile başlayan beş âyetlik vahiy ile hâlâ canlılığını muhafaza eden bir kutsî ehemmiyet kazandı. Daha sonra nâzil olan müteaddit âyetlerle de "kitâbet" daima ilâhî bir kaynağa bağlanıyor, kullanılması emrolunuyor, yazı müslümanların hayatında zarurî olarak yerini alıyordu. Vahyin yazıya tevdi yazının işaret edilen kutsî ehemmiyetini artırırken Hz. Peygamber bilginin yazı ile tesbit ve muhafazasını emrediyor, çocuklara okuma yazma öğretmenin babalar için kaçınılmaz bir vazife olduğu